

УДК 159.98-053.5/.6:379.827]:376

ВИКОРИСТАННЯ САДОТЕРАПІЇ У РОБОТІ З ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Резніченко Ірина, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-2810-2378

E-mail: rig.ua@ukr.net

Ковалик Марина, кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Первомайської філії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

ORCID:0000-0003-0165-9002

E-mail: marichkakuz@gmail.com

У статті розкрито проблему соціальної підтримки дітей та молоді з особливими освітніми потребами. Обґрунтовано необхідність застосування садотерапії як особливого напрямку психосоціальної, трудової та педагогічної реабілітації дітей та молоді з особливими освітніми потребами (ООП) за допомогою залучення їх до роботи з рослинами. Досліджено закордонний досвід використання садотерапії. На основі теоретичного аналізу закордонних та вітчизняних праць обґрунтовано садотерапію як ефективну технологію у роботі з дітьми та молоддю з особливими освітніми потребами.

***Ключові слова:** садотерапія, діти та молодь, особливі освітні потреби, соціальна підтримка, реабілітація, технологія, соціалізація, адаптація.*

THE USE OF HORTICULTURAL THERAPY IN WORK WITH CHILDREN AND YOUTH WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Reznichenko Iryna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Educational Technologies and Pedagogical Creativity Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-2810-2378

Email: rig.ua@ukr.net

Kovalyk Maryna, PhD in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Subjects, Pervomaisk Branch of Admiral Makarov National University of Shipbuilding.

ORCID:0000-0003-0165-9002

E-mail: marichkakuz@gmail.com

The article reveals the problem of social support for children and young people with special educational needs. The necessity of application of horticultural therapy as a special direction of psychosocial, labor and pedagogical rehabilitation of children and young people with special educational needs by involving them in work with plants is substantiated.

It is proved that the use of horticultural therapy makes it possible to effectively implement the process of rehabilitation and adaptation of children and teenagers with special educational needs, to provide social assistance to the family raising such children, to reveal additional possibilities of the child's personality through his interaction with the plant world, to enrich child's social and adaptive experience, to develop the emotional and volitional sphere. The technology is based on the child's interaction with nature as a process of constant empathy and complicity.

Working with plants, a child feels this tiny part of the beautiful nature. By taking care of flowers, children overcome their isolation, insecurity and simply enjoy life. This very moment is very important in rehabilitation.

The foreign experience of using horticultural therapy is analyzed. On the basis of the theoretical analysis of foreign and domestic works horticultural therapy is justified as an effective technology in working with children and young people with special educational needs.

The main indicators of the effectiveness of the technology are: improvement of somatic and psychoneurological health; increasing level of cognitive activity, formation and development of communication skills; improvement of motor skills; formation of basic knowledge and skills of caring for indoor and garden plants in children; increasing level of parental competence in building effective interaction with the child.

Using horticultural therapy technology in the process of working with children and youth with special educational needs provides correction and development of fine motor skills, cognitive, emotional-volitional and personal spheres; promotes the social status of children with special educational needs by including them in socially useful activities; promotes the all-round harmonious development of children and youth, stabilizes their psychological state, further helps them to realize themselves in society.

Keywords: *horticultural therapy, children and youth, special educational needs, social support, rehabilitation, technology, socialization, adaptation.*

Мільйони людей у всьому світі змінили звичний спосіб життя, щоб запобігти поширенню пандемії коронавірусу. Психологічні проблеми, які активізувалися під час карантину, а саме: тривожність, почуття невизначеності, паніка, депресія, почуття самотності, страх, стрес, соціальна ізоляція – усе це реалії сьогодення, які потребують негайного вирішення. Найбільше це стосується дітей та молоді з особливими освітніми потребами, які й так потребують постійної соціальної підтримки.

Ще в минулому вчені-лікарі звернули увагу, що спілкування з природою сприяє позбавленню від таких психічних недуг, як депресія, стрес і тривожні стани. А діти з вродженими захворюваннями і з особливими фізичними потребами набагато швидше пристосовуються до життя в суспільстві за допомогою спеціальних лікувальних процедур та програм, пов'язаних зі спілкуванням із тваринами на природі. Усе це об'єднали одним терміном «екотерапія» або «природотерапія».

Природотерапія, яка має відновлювальний, оздоровчий та пізнавальний ефект завдяки багатим природним ресурсам, характеризується адаптаційним потенціалом, доступністю та малозатратністю з фінансової точки зору та інших технічних засобів [2]. Спілкуючись з природою, вивчаючи її об'єкти і явища, діти поступово усвідомлюють світ, у якому живуть: відкривають чудову розмаїтість рослинного й тваринного світу, усвідомлюють роль природи в житті людини, цінність її пізнання, відчувають морально-естетичні почуття й переживання.

Гуманістичні підходи до організації взаємодії дітей із довкіллям висвітлені у працях А. Дістервега, Я. Коменського, А. Макаренка, Й. Песталоцці, С. Русової, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін.

Серед сучасних дослідників це А. Ананьєв, І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, С. Дерябо, О. Запорожець, О. Киричук, Г. Костюка та ін.

Різноманітні класифікації природотерапії досліджували українські (Л. Колток, О. Кравченко, І. Малишевська, М. Титаренко) та закордонні (А. Копитін, Л. Межова, А. Таснкова, К. Чистопольська) учені.

Водночас у сучасному науковому знанні відсутнє дослідження використання садотерапії як виду природотерапії у роботі з дітьми та молоддю з особливими освітніми потребами.

Мета статті – обґрунтувати садотерапію як ефективну технологію у роботі з дітьми та молоддю з особливими освітніми потребами.

Садотерапія або гарденотерапія – це особливий напрямок психосоціальної, трудової та педагогічної реабілітації дітей з особливими освітніми потребами (ООП) за допомогою залучення їх до роботи з рослинами.

Такий вид діяльності має яскраво виражену психотерапевтичну спрямованість, що дозволяє використовувати його при корекції поведінкових і емоційних розладів. Працюючи з рослинами, дитина відчуває себе часткою прекрасної природи, дбає про неї, що, у свою чергу, буде мати позитивний вплив на процес соціалізації та адаптації особливої дитини. Доглядаючи за квітами, діти долають замкненість, невпевненість у собі та просто радіють життю. Саме цей момент є дуже важливим у реабілітації.

Американська асоціація садової терапії визначає садову терапію (садівнича терапія, horticultural therapy, therapeutic horticulture) як дисципліну, яка професійно використовує рослини і садівничі технології для терапії та реабілітації [5, с. 217].

Застосування гарденотерапії дає можливість ефективно здійснювати процес реабілітації та адаптації дітей та підлітків з особливими освітніми потребами; надавати соціальну допомогу сім'ї, яка виховує таку дитину; розкрити додаткові можливості особистості дитини через її взаємодію з рослинним світом; збагатити соціально-адаптивний досвід дитини; розвивати емоційно-вольову сферу. Технологія спирається на взаємодію дитини з природою як процес постійного співпереживання, співучасті, емпатії.

«Сад – це безпечне місце з доброзичливою атмосферою, куди кожен може прийти. Рослини викликають відчуття миру і спокою. Для рослин не має значення, якого кольору шкіра людини, ходить вона у дитячий садок чи коледж, бідна вона чи багата, здорова чи хвора. Рослини будуть розквітати, коли про них піклуються. Таким чином, у саду кожен може знайти упевненість в собі» [3].

Людина, яка любить працювати в саду, знає, що, доглядаючи за рослиною, можна полегшити стан стресу і знайти відчуття цілісності. Садова терапія зміцнює здоров'я і покращує самопочуття. У садовій терапії рослини й робота на землі сприяють поліпшенню соціальної, освітньої, психологічної та фізичної адаптації. Таким чином, удосконалюються тіло, розум і дух. Вирощування рослин сприяє розвитку пізнавальних навичок і кругозору, покращує психологічний стан, сприяє соціальному зростанню та допомагає у фізичній реабілітації [4, с. 196].

Садова терапія як соціальний інструмент може розумітися в широкому або вузькому поняттях. У широкому розумінні – це комплексний вплив на покращення соціальної адаптації, реабілітації, коригування поведінки людей. У вузькому понятті садова терапія – це метод лікування людей з фізичними і психічними вадами або проблемами. Вона відноситься до ненав'язливих методів впливу на людину [6].

Отже, головна мета садотерапії – покращити фізичний і психічний стан дитини.

Мета садотерапії конкретизується у завданнях, пріоритетними серед яких є:

1. Розвиток пізнавальних здібностей:
 - концентрування уваги;
 - поліпшення навичок спілкування, розвиток різних видів пам'яті і словникового запасу;
 - здатність планувати і приймати рішення;
 - формування цілісної картини світу;
 - розвиток творчих здібностей;
 - отримання нових професійних навичок (розмноження рослин, догляд за ними, аранжування квітів);
 - розвиток трудових компетентностей.
2. Психічний розвиток:
 - виховання почуття відповідальності;
 - становлення адекватної самооцінки;
 - зміцнення почуття власної гідності;
 - зняття агресивності, гніву, емоційної напруги;
 - формування позитивного погляду в майбутнє.
3. Соціальне зростання:
 - уміння знаходити компроміси та правильно розподіляти роботу для досягнення бажаної мети;
 - взаємодія всередині групи;
 - уміння спілкуватися та поважати думку кожного;
 - розвиток лідерських якостей.
4. Фізична реабілітація:
 - розвиток та поліпшення основних моторних навичок;
 - поліпшення м'язової координації і тренування цих м'язів;
 - розвиток хапальних навичок і гнучкості пальців;
 - збільшення перебування на свіжому повітрі при догляді за садом;
 - відновлення і розвиток усіх сенсорних каналів.

Використання садівництва як способу лікування та реабілітації має довгу історію. Поняття, на яких базується садова терапія, знайдені ще в давньому Єгипті, де розумово відсталім людям пропонували прогулянки в палацових садах. Знайдені приклади використання садівництва у XVII і на початку XVIII століть для лікування душевнохворих. У 1699 році Леонард Мегер написав книгу «Англійський садівник», у якій радив своїм співвітчизникам «проводити більше часу в саду, копаючи, саджаючи і сапаючи, немає кращого способу зберегти своє здоров'я» [6].

У кінці XVIII століття вперше зрозуміли, що садівництво сприятливо позначається на пацієнтах госпіталів шпиталів. Багато лікарень мали при собі городи з овочевими культурами для забезпечення свіжою продукцією. Як правило, бідні пацієнти задля оплати лікування працювали в цих садах. Лікарі помічали, що ці пацієнти часто одужували швидше, ніж багаті пацієнти, яким не було необхідності працювати в саду.

На початку XIX століття садівництво для терапії стало широко використовуватись не тільки для людей з розумовими захворюваннями, але і для молодих людей, які належать до групи ризику, і для ветеранів воєн. Так, психіатрична

лікарня Френдс (Філадельфія, штат Пенсільванія, США) з 1813 року активно використовує садівництво як терапію.

На сьогодні позитивний досвід садотерапії мають за кордоном – Американська асоціація садової терапії та Гарденотерапія Великобританії.

В інших країнах програми особливої терапії широко застосовуються для людей з особливими потребами та використовуються в установах соціального захисту, школах, шпиталях, госпісах, в'язницях, реабілітаційних центрах для людей з алкогольною та наркотичною залежністю та установах для людей з психічними проблемами. При них часто створюються спеціальні сади для того, щоб у пацієнтів була можливість контактувати з живими рослинами.

Так, Американська асоціація садової терапії робить висновок: «Деякі з очевидних переваг садової терапії включають: забезпечення фізичної активності, забезпечення чуттєвої стимуляції, появу мотивації, покращення концентрації уваги та розвитку пам'яті, полегшення емоційного болю від тяжкої втрати, виховання почуття любові до себе і віри в себе, почуття відповідальності, зменшення стресу і зняття агресії, можливості для соціалізації, поліпшення координації руху рук і отримання початкових трудових компетенцій» [6].

Цікавий досвід роботи використання садової терапії демонструє Ботанічний сад Іркутського Державного університету (Росія). Після проходження співробітниками Ботанічного саду ІДУ стажування в Чиказькому ботанічному саду за програмою садової терапії, уже починаючи з 1999 року науковці стали активно використовувати методи садотерапії у своїй роботі. «Садотерапія – це новий інструмент соціальної адаптації і реабілітації дітей з особливими потребами та особливими умовами виховання (дітей-сиріт, дітей і підлітків з девіантною поведінкою, дітей з відхиленнями в розумовому розвитку) для поліпшення якості їхнього життя, розвитку позитивного світогляду, придбання корисних навичок» [6]. А у 2006 році вийшов методичний посібник «Садова терапія: використання ресурсів ботанічного саду для соціальної адаптації та реабілітації» під авторством науковців Ботанічного саду ІДУ.

Має свій досвід роботи й Омський технікум будівництва та лісового господарства (Росія). Так, застосовуючи технологію садотерапії під час практики у Ботанічному саду зі студентами з особливими освітніми потребами, науковці зазначають: «Садова терапія як підхід має корекційну спрямованість, оскільки складається з виправлення недоліків розвитку особистості, корекції особливостей психіки і поведінки учнів з деякими порушеннями психічного розвитку через активне залучення у процес вирощування рослин. Такі діти мають проблеми з адаптацією в соціальному середовищі. Їм складно адекватно сприймати навколишнє середовище і знайти собі місце в суспільстві» [1].

Форми роботи зі студентами у Ботанічному саду – це опанування практичних навичок догляду за рослинами у флористичних колекціях. Сюди входить також виготовлення флористичних композицій, проведення тематичних вікторин, виховних годин, тематичних ігор і свят. Такі студенти, як правило, бачили у своєму житті мало хорошого, і сильне позитивне емоційне враження від відвідування Ботанічного саду надовго закарбовується у їхній свідомості. Працюючи на практиці, упродовж трьох місяців щодня студенти отримують знання і практичний досвід, займаючись з різними групами рослин (овочеві, квіткові культури, плодово-ягідні та декоративні деревно-

чагарникові рослини, кімнатні рослини). Під керівництвом співробітників Ботанічного саду вони вчаться готувати різні типи ґрунтових субстратів, сіяти насіння овочевих, квіткових і деревно-чагарникових культур, висаджувати розсаду, доглядати за кімнатними рослинами, прищеплювати плодові культури тощо, тобто освоюють практичні навички вирощування рослин.

Після закінчення такого виду практики керівники відзначають позитивну динаміку особистісного зростання студентів. Спостерігаються значні зміни в особистісній сфері вихованців, що проходять курс садової терапії. У порівнянні з початком занять уже до середини практики у студентів значно знижується рівень особистісної тривожності. Вони адекватно оцінюють свої здібності і можливості в досягненні успіху в діяльності та спілкуванні. Студенти з особливими освітніми потребами відрізняються впевненістю у своїх силах, наполегливістю в досягненні мети, великою продуктивністю, критичністю в оцінці досягнутого. У групі виявляється вищий рівень міжособистісних відносин. Студенти прагнуть до співпраці, у них виражена готовність допомагати і співчувати оточенню, відповідальність, доброзичливість, колективізм. Робота з різними видами рослин, знання їх назв сприяє розширенню кругозору, розвитку пам'яті, прагненню до пізнання нового, підвищенню екологічної грамотності студентів [1].

Таким чином, досвід роботи Ботанічного саду показує, що садотерапію можна рекомендувати як елемент системи навчання та соціальної адаптації дітей і молоді з особливими освітніми потребами.

Отже, враховуючи все вищесказане, можемо зробити висновок, що саме садотерапія поєднує у собі всі види екотерапії.

На основі аналізу закордонних і українських досліджень спробуємо схарактеризувати та узагальнити садотерапію як технологію соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з ООП.

Мета технології – соціальна адаптація та реабілітація дітей та молоді з ООП засобом садотерапії.

Завдання:

1. Збереження і зміцнення соматичного і психоневрологічного здоров'я дитини.
2. Створення умов для соціальної адаптації дитини з ООП через активну участь у корисній діяльності.
3. Розвиток у дітей пізнавальної активності, творчого потенціалу, комунікативних навичок.
4. Розвиток моторних навичок (діти з порушенням опорно-рухового апарату), дрібної моторики (діти з порушенням мови).
5. Формування у дітей початкових трудових компетенцій.
6. Підвищення батьківських компетенцій у питаннях побудови ефективної співпраці з дитиною засобом садотерапії.

Ресурси:

Кадрові: міждисциплінарна команда фахівців (лікар-невролог, лікар-педіатр, соціальний педагог, психолог, музичний керівник, соціальний працівник, фахівці інклюзивно-ресурсного центру).

Матеріально-технічні: приміщення, що відповідає санітарним нормам і

правилам, меблі, аудіообладнання, інвентар для садово-городницьких робіт, квіткові горщики, фартухи для дітей, гумові рукавички, матеріали (грунт, добрива, насіння рослин та ін.).

Інформаційні: ЗМІ, інтернет-ресурси, роздатковий матеріал (буклети, брошури).

Методичні: діагностичний інструментарій, методичні посібники, пам'ятки.

Форми роботи: практичні заняття (індивідуальні та групові), консультація, гра, вікторина, майстер-клас, тренінг, виставка творчих робіт, ярмарки, екскурсії та ін.

Методи роботи:

- організаційні (інформування, діагностування, інструктування тощо);
- методи навчання: словесні (бесіда, вправи, пояснення, опитування та ін.), наочні (ілюстрація, демонстрація, відеометод), практичні (колажування, мандалотерапія та ін.);
- метод стимулювання і мотивації: створення емоційних переживань, похвали, заохочення та ін.;
- метод контролю: спостереження та ін.;
- метод психотерапії: ігротерапія, методи арт-терапії, музикотерапія, ізотерапія, казкотерапія, бібліотерапія та ін.

Основні принципи:

- індивідуальність. Заняття проводяться з урахуванням стану здоров'я дитини, її віку, характерологічних особливостей і специфічних потреб;
- доступність. Необхідною умовою проведення занять є відповідність змісту, методів і форм віковим та індивідуальним особливостям дитини;
- практичне застосування. Можливість практичного використання кінцевих результатів своєї діяльності сприяє подальшій мотивації дітей до трудової діяльності і підвищує рівень їхньої самооцінки;
- наочність. При проведенні занять використовується ілюстративний і дидактичний матеріали;
- демократичність і гуманізм. У процесі проведення занять здійснюється взаємодія педагога і дитини з ООП у соціумі, реалізація власних творчих здібностей;
- єдність групової та індивідуальної форм роботи. Цей принцип ґрунтується на уявленні, що дитина стає особистістю завдяки, з одного боку, його спілкування і взаємодії з іншими дітьми, а з іншого – своєму прагненню до відокремлення. Взаємодія та відокремлення забезпечують соціалізацію і розвиток особистості.

Етапи реалізації:

Діагностичний. Передбачає проведення первинного діагностичного обстеження з метою визначення ступеня соціальної адаптованості дітей з ООП, анкетування батьків для виявлення ставлення батьків до питань соціальної адаптації та реабілітації дітей з використанням технології «Гарденотерапія», складання перспективного і календарно-тематичного планування занять.

Практичний. Вміщує ознайомлення батьків дитини з результатами діагностичних даних та рекомендаціями фахівців з проведення занять. Заняття проводяться один-два рази на тиждень, тривалість – від 15 до 30 хвилин.

Заняття з гарденотерапії проводяться як в індивідуальній, так і групових формах

з урахуванням сформованих у дітей навичок соціальної адаптованості, віку, рівня інтелекту.

Місце проведення занять: у зимовий період – в обладнаному приміщенні або в теплиці (при наявності), у літній період – на відкритому повітрі. Для проведення занять необхідно обладнати спеціальну зону, що містить сучасну теплицю, високі грядки, вуличні кашпо і вазони, а також необхідний садовий інвентар. Заняття з рослинами в теплиці та на ділянці проводяться під керівництвом педагога.

Структура занять: заняття передбачає теоретичну і практичну частини. Теоретична частина вміщує вивчення особливостей рослин, догляд за ними, показ і демонстрацію способів вирощування рослин тощо; практична – безпосередню діяльність дітей під керівництвом педагога з догляду за рослинами.

На занятті також застосовуються арт-терапевтичні прийоми: малювання рослин, створення ікебани, гербаріїв, оформлення фотовиставок та ін. У процесі заняття необхідно застосовувати різні види діяльності дітей і чергувати їх з відпочинком. Важливим моментом є пролонгована поетапність проведення занять, яка дозволяє поступово освоювати рослинний світ, переходячи на складніші рівні організації від простих форм з постійним повторенням пройденого матеріалу. Поступовий перехід від індивідуальної до колективної форми роботи сприяє соціалізації і поліпшення психологічної атмосфери в дитячому колективі.

На практичному етапі проводиться робота з батьками: консультування, навчання їх практичним навичкам роботи з дітьми по догляду за кімнатними рослинами в домашніх умовах та ін.

Аналітичний. Аналіз і оцінка результатів використаної технології, проведення контрольних діагностичних вимірів, оформлення результатів реабілітації, розробка рекомендацій подальшої роботи з сім'єю і дитиною, проведення анкетування батьків щодо задоволеності якістю наданих послуг.

Напрямки діяльності та їх зміст:

Заходи технології, спрямовані на інтелектуальний розвиток дітей з ООП, що сприяють:

- 1) покращенню навичок спілкування, розвитку різних видів пам'яті і словникового запасу;
- 2) здатність проводити спостереження за рослинами і живою природою;
- 3) стимулювання чуттєвого сприйняття;
- 4) отриманню нових трудових компетенцій (розмноження рослин, догляд за рослинами).

Заходи технології, спрямовані на соціалізацію дітей з ООП, що сприяють:

- 1) взаємодії всередині групи. Учасники навчаються спілкуватися для досягнення спільної мети, поважати право кожного на свою думку, розділяти відповідальність, розвивати лідерські якості.

Заходи технології, спрямовані на покращення емоційно-вольової сфери дітей з ООП, що сприяють:

- 1) посиленню почуття власної гідності та віри в себе, становлення адекватної самооцінки. Для занять відбираються рослини, які не складні у догляді та швидко виростають. Почуття гордості за успіх, так само як і почуття

відповідальності, завдяки якому дитина досягла успіху, підвищують її самооцінку. Дитина розуміє, що від неї залежать живі істоти;

- 2) зменшенню прояву агресії. Догляд за рослинами, пересадка кімнатних рослин та інші види робіт дозволяють зробити перерозподіл агресивної енергії. У дітей спостерігається формування позитивного погляду в майбутнє, вони цікавляться, що станеться з рослинами наступного тижня, у наступному році. Наприклад, спостереження за відкриттям квіткових бутонів або проростанням насіння;

- 3) розвиток творчого потенціалу дитини.

Заходи технології, спрямовані на фізичний розвиток дітей, які сприяють:

- 1) розвитку і поліпшенню основних моторних навичок координації і тренування м'язів, хапальних навичок і гнучкості пальців;
- 2) перебуванню на свіжому повітрі при догляді за клумбами і городом;
- 3) розвитку всіх сенсорних каналів.

Показники ефективності технології:

1. Покращення соматичного і психоневрологічного здоров'я дитини.
2. Підвищення рівня пізнавальної активності, формування і розвиток комунікативних навичок.
3. Покращення моторних навичок.
4. Сформованість у дітей базових знань і навичок догляду за кімнатними та садовими рослинами.
5. Підвищення рівня батьківських компетентностей у питаннях побудови ефективної взаємодії з дитиною.

Тож використання технології садотерапії у процесі роботи з дітьми та молоддю з ООП забезпечує корекцію і розвиток дрібної моторики, пізнавальної, емоційно-вольової та особистісної сфер; сприяє підвищенню соціального статусу дитини з ООП шляхом включення його в суспільно-корисну діяльність; сприяє всебічному гармонійному розвитку дітей та молоді, стабілізації їх психологічного стану, що надалі допомагає їм реалізуватися в суспільстві. Серед питань, які потребують подальшої розробки: використання технології садотерапії в роботі інклюзивно-ресурсних центрів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Использование метода садовой терапии для социальной реабилитации обучающихся с ограниченными возможностями здоровья. URL: <https://pandia.ru/text/78/031/13000.php> (дата звернення: 17.01.2021).
2. Кравченко О. О. Природотерапія як інноваційна технологія реабілітації дітей та молоді з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2020. Вип. 2(47). С. 73–77.
3. Кравченко О. О., Міщенко М. С., Левченко Н. В. та ін. Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами: інноваційні технології природотерапії: монографія / МОН України, Уманський держ. ун-т імені Павла Тичини. Умань: Візаві, 2020. 144 с.
4. Нетрадиционные методы в коррекционной педагогике / сост. М. А. Поваляева. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 349 с.
5. Рекомендації щодо застосування реабілітаційних методик у роботі центрів соціальної реабілітації дітей-інвалідів: метод. посіб. 2-е вид., репринтне. Миколаїв: ДК СРДІ, 2016. 408 с.
6. Садовая терапия: использование ресурсов ботанического сада для социальной адаптации и реабилитации. URL: <http://www.bibliotekar.ru/sadovaya-terapiya/1.htm> (дата звернення: 17.01.2021).

REFERENCES

1. Ispolzovaniye metoda sadovoy terapii dlya socialnoy reabilitatsii obuchayushhihsya s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorovya. (2019). URL: <https://pandia.ru/text/78/031/13000.php> [in Russian].
2. Kravchenko O. O. (2020). Pryrodoterapiia yak innovatsiina tekhnolohiia reabilitatsii ditei ta molodi z osoblyvymy osvithnyimi potrebamy v umovakh inkliuzyvnoho turyzmu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: «Pedahohika. Sotsialna robota», 2(47), 73–77* [in Ukrainian].
3. Kravchenko, O. O., Mishchenko, M.S., & Levchenko, N.V. et al. (2020). Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia ditei ta molodi z osoblyvymy osvithnyimi potrebamy: innovatsiini tekhnolohii pryrodoterapii [Social-psychological rehabilitation of children and youth with special educational needs: innovative technologies of nature therapy]. *Vizavi* [in Ukrainian].
4. Netradicionnye metody v korrektsionnoy pedagogike. (2006). M. A. Povalyaeva (Ed.). Rostov n/D: Feniks [in Russian].
5. Rekomendatsii shchodo zastosuvannya reabilitatsiinykh metodyk u roboti tsentriv sotsialnoi reabilitatsii ditei-invalidiv. (2016). Mykolaiv: DK SRDI [in Ukrainian].
6. Sadovaya terapiya: ispolzovanie resursov botanicheskogo sada dlya socialnoy adaptatsii i reabilitatsii. (2019). URL: <http://www.bibliotekar.ru/sadovaya-terapiya/1.htm> [in Russian].